

Gwara regionu

Autor: Halina Karaś

{smoothgallery image=M644.gif&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: Urbańczyk 1968, mapa nr 3&caption=Ziemia chełmińsko-dobrzyńska na mapie Stanisława Urbańczyka}Gwary ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej należą do szeroko rozumianego dialektu wielkopolskiego (zob. Mapa. Ziemia chełmińsko-dobrzyńska na mapie dialektu wielkopolskiego Stanisława Urbańczyka). Ukształtowały się one w XIII w. w wyniku polskiego osadnictwa z obszaru Wielkopolski i Kujaw. Zajmują one teren koło Chełmna i Dobrzyńa w zakolu Wisły.

Gwary chełmińsko-dobrzyńskie można określić jako gwary przejściowe, gdyż zawierają cechy zarówno kujawskie (wielkopolskie), jak i mazowieckie ze względu na kolonizację z Wielkopolski i Kujaw oraz z uwagi na administracyjny związek z Mazowszem. Polityczno-administracyjny związek tych ziem z Mazowszem zapoczątkowany został przez testament Krzywoustego. Z Kujawami i ziemią michałowską włączone zostały do Mazowsza. Jedność rozbiło sprowadzenie Krzyżaków. Granice polityczne państwa krzyżackiego spowodować musiały izolację gwar chełmińsko-dobrzyńskiej zarówno w stosunku do Mazowsza, jak i do macierzystych Kujaw. Przyczyniło się to do odrębnej w pewnym okresie ewolucji tych gwar.

Badane wsie – Kucborek i Czumsk – położone są na krańcach ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, Czumsk Mały na południowym wschodzie w ziemi dobrzyńskiej blisko już Mazowsza, stąd w nagraniach sporo odnotowano cech typowo mazowieckich, czasem szerzej północnopolskich, Kucborek – na północy (w ziemi chełmińskiej).

Ze względu na dwie podstawowe cechy, tj. fonetykę międzywyrazową i mazurzenie, gwary ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej łączą się z macierzystymi Kujawami i szerzej z dialektem wielkopolskim. Cechuje je bowiem, jak Wielkopolskę: brak mazurzenia, tzn. że rozróżniają one szeregi spółgłosek dźwiękowych sz, ż, cz, dż i przedniojęzykowo-zębowych s, z, c, dz, np. czerwone {mmp3}S6401.mp3{/mmp3}, pszenney {mmp3}S6402.mp3{/mmp3}, w przeszłości i obecnie przynajmniej w części ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej {tt}82|fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca{/tt}, jednak ekspansja dialektu mazowieckiego spowodowała tu rozszerzenie się, zwłaszcza w badanych wsiach położonych na wschodzie tego obszaru, tj. w bezpośrednim sąsiedztwie Mazowsza, {tt}81|fonetyki międzywyrazowej nieudźwięczniającej{/tt}, np. ras mielim {mmp3}S6403.mp3{/mmp3}, jusz mieli {mmp3}S6404.mp3{/mmp3}, jusz naprawdę {mmp3}S6405.mp3{/mmp3}, jusz inny {mmp3}S6406.mp3{/mmp3}, cut nad Wisłu {mmp3}S6407.mp3{/mmp3} = raz mieliśmy, już mieli, już naprawdę, już inny, cud nad Wisłą; ale o dawnym typowym udźwięcznianiu międzywyrazowym świadczą formy historycznie złożone, które zachowują udźwięcznianie (zob. {tt} fonetyka międzywyrazowa zróżnicowana regionalnie{/tt}, np. mógem {mmp3}S6408.mp3{/mmp3} = mogłem (a nie: mókem, jak na obszarze nieudźwięczniającym). {tt}221|Samogłoski pochyłone{/tt} w gwarach chełmińsko-dobrzyńskich, podobnie jak na Kujawach i w Wielkopolsce, ulegają silnemu ścieśnieniu i zrównują się w wymowie z odpowiednimi samogłoskami wyższymi, tj. a pochyłone wymawia się jako o, np. pamientom {mmp3}S6409.mp3{/mmp3} = pamiętam, ale już od czasów Nitscha rozszerzała się tu wymowa a pochyłonego jako a, która dziś dominuje, np. białemyi {mmp3}S6410.mp3{/mmp3} (nie: biołemy) = białymi, siedział {mmp3}S6411.mp3{/mmp3} (nie: siedziół); e pochyłone wymawia się jako i/y, np. chlib {mmp3}S6412.mp3{/mmp3}, bidak {mmp3}S6413.mp3{/mmp3}, bidnych {mmp3}S6414.mp3{/mmp3}, mlika {mmp3}S6415.mp3{/mmp3}, kobita {mmp3}S6416.mp3{/mmp3} = chleb, biedak, biedny, mleka, kobieta; często także w końcówkach, m.in. w 3. os. lp. czasu teraźniejszego, np. rozsypi, nie marnuji, kosztuji {mmp3}S6417.mp3{/mmp3} = rozsypie się, marnuje się, kosztuje; oraz nieradko w grupie ir, np. zbiralali {mmp3}S6418.mp3{/mmp3} = zbierali; o pochyłone wymawia się jako u, np. do mócenia {mmp3}S6419.mp3{/mmp3} = do młócenia (wymowa jak u). W związku z tym pozostają typowe dla Mazowsza wahania w wymowie o – u (ó) w niektórych rdzeniach, np. od czegós {mmp3}S6420.mp3{/mmp3}, cós {mmp3}S6421.mp3{/mmp3}, zostałem {mmp3}S6422.mp3{/mmp3}, dopieru {mmp3}S6423.mp3{/mmp3}. {tt}231|Samogłoski nosowe{/tt} różnią się w wymowie od stanu ogólnopolskiego zwłaszcza w {tt}315|wygłosie{/tt}. Samogłoska nosowa przednia ę wymawiana jest tak jak w języku ogólnopolskim, np. dziesięć {mmp3}S6424.mp3{/mmp3}, sie lengno {mmp3}S6425.mp3{/mmp3}, najwiencyj {mmp3}S6426.mp3{/mmp3}, wiency {mmp3}S6427.mp3{/mmp3} = dziesięć, się legną, najwięcej, więcej, ale o pierwotnej {tt}283|szerokiej wymowie ę{/tt} jako a nosowego (lub połączeń typu an, am) notowanej w literaturze przedmiotu świadczą formy z wygłosowym -a na miejscu -ę w bierniku lp. rzeczowników żeńskich miękko tematowych zakończonych na samogłoskę -a: na maszynka {mmp3}S6429.mp3{/mmp3}, na wountrabianka {mmp3}S6430.mp3{/mmp3} = na maszynkę, na wątrobiankę. Pojawia się też realizacja nosowości przed ’, gdzie unosowieniu ulega spółgłoska, por. zajeni {mmp3}S6431.mp3{/mmp3} = zajęli.

Samogłoska nosowa ą traci swój rezonans nosowy w {tt}315|wygłosie{/tt}, ulegając jednocześnie

zwężeniu, a więc ustalił się w tej pozycji mazowiecki kontynuant -u: za granicu {mmp3}S6432.mp3{/mmp3}, przed pirszo wojno światowu {mmp3}S6433.mp3{/mmp3}, taku cukrownie {mmp3}S6434.mp3{/mmp3}, dadzu {mmp3}S6435.mp3{/mmp3}, wchodzu {mmp3}S6436.mp3{/mmp3}, przerabiaju {mmp3}S6437.mp3{/mmp3}, wycinaju {mmp3}S6438.mp3{/mmp3}, ni maju {mmp3}S6439.mp3{/mmp3}, bendu {mmp3}S6440.mp3{/mmp3} = za granicą, przed pierwszą wojną światową, taką cukrownię, dadzą, wchodzą, przerabiają, wycinają, nie mają, będą. Nieco rzadziej w tej pozycji obserwuje się tylko {tt}322|zanik nosowości{/tt} bez zwężenia, a więc -o, np. majo {mmp3}S6441.mp3{/mmp3} = mają. Również w {tt}288|śródgłosie{/tt} może wystąpić zwężona wymowa samogłoski tylnej (obok częstszej niezwężonej, tj. takiej, jak w języku ogólnopolskim), np. dziunśła {mmp3}S6442.mp3{/mmp3}, majuntków {mmp3}S6443.mp3{/mmp3}, miesiunc {mmp3}S6444.mp3{/mmp3}, ksiundz {mmp3}S6445.mp3{/mmp3} = dziasła, majątków, miesiąc, ksiądz.

Paralelnie do wymowy samogłoski nosowej tylnej a są ścieśniane połączenia samogłoska ustna o + spółgłoska nosowa n, ń, m, m’, czyli grupy oN, por.

oN > uN: zielonygo {mmp3}S6446.mp3{/mmp3}, kóniec {mmp3}S6447.mp3{/mmp3}, kaczkom {mmp3}S6448.mp3{/mmp3}, kónia {mmp3}S6449.mp3{/mmp3}, kónicznów {mmp3}S6450.mp3{/mmp3} = zielonego, koniec, kaczkom, konia, koniczyny.

Natomiast połączenia samogłoska e + spółgłoska nosowa (grupa eN) są wymawiane nie szeroko, jak dotychczas to opisywano w opracowaniach dialektologicznych dotyczących ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, ale najczęściej tak jak w języku ogólnym lub wąsko, tj. grupa eN > iN / yN: zzymniaki {mmp3}S6452.mp3{/mmp3}, piniundze {mmp3}S6453.mp3{/mmp3}, jedyn, tyn, powim {mmp3}S6451.mp3{/mmp3} = ziemniaki, pieniądze, jeden, ten, powiem. Jednak o pierwotnej szerokiej wymowie tych połączeń świadczą sporadyczne formy typu księdzam = księdzem.

Z Kujawami dialekt chełmińsko-dobrzyński łączy takie cechy jak, występowanie typu we wozie, ze sokiem: we wode, we więźniu.

W literaturze dialektologicznej stwierdzano, że gwary chełmińsko-dobrzyńskie na ogół rozróżniają samogłoski i, y, choć już w I połowie XX wieku Kazimierz Nitsch stwierdzał tu niekonsekwencje wymowy. Północnopolskie mieszanie samogłosek i, y, czy raczej ustalenie się w tych pozycjach głoski pośredniej między i i y, bliskiej i, ale niemiękkącej poprzedzającej spółgłoski, poświadczają m.in. następujące formy: zeszyty {mmp3}S6454.mp3{/mmp3}, poszyć {mmp3}S6455.mp3{/mmp3}, nasuszyło {mmp3}S6456.mp3{/mmp3}, włożyło {mmp3}S6457.mp3{/mmp3}, wyczyściło {mmp3}S6458.mp3{/mmp3}, przystawiane {mmp3}S6459.mp3{/mmp3} = zeszyty, poszyć, nasuszyło, włożyło, wyczyściło, przystawiane.

Zgodnie z dialektem mazowieckim w gwarach chełmińsko-dobrzyńskich realizowane są takie cechy, jak: {tt}198|przejście śródgłosowego ar > er{/tt} w formach czasu przeszłego: rozposterła {mmp3}S6460.mp3{/mmp3} = rozpostarła; stwardnienie ’ w grupie li: perlyce {mmp3}S6530.mp3{/mmp3}, lypów {mmp3}S6498.mp3{/mmp3} = perlice, lip; {tt}28|asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich{/tt}, zwłaszcza w odniesieniu do m’, np. nie pamnientam {mmp3}S6461.mp3{/mmp3}, do łOświęcimnia {mmp3}S6462.mp3{/mmp3}, do mniasta {mmp3}S6463.mp3{/mmp3}, mniedzach {mmp3}S6464.mp3{/mmp3}, rzadziej do innych spółgłosek wargowych miękkich, np. poprziłepsiały {mmp3}S6465.mp3{/mmp3}, spsiewali {mmp3}S6466.mp3{/mmp3} = nie pamiętam, do Oświęcimia, do miasta, miedzach, poprziłepiały, śpiewali; stwardnienie m’, zwłaszcza w końcówce N. Imn. rzeczowników – amy < -amji < ami i w N. Imn. przymiotników i zaimków: z mężamy {mmp3}S6468.mp3{/mmp3}, rencami {mmp3}S6469.mp3{/mmp3}, jedna zmarła my {mmp3}S6470.mp3{/mmp3}, graberkami {mmp3}S6471.mp3{/mmp3}, takemy rząd kami {mmp3}S6472.mp3{/mmp3}, z takemyi białemyi kołnierzami {mmp3}S6467.mp3{/mmp3} = z mężami, rękami, jedna zmarła mi, grabkami, takimi rząd kami, takimi białymi kołnierzami, formy typu chyba {mmp3}S6474.mp3{/mmp3} = chyba, formy nieściągnięte czasowników (zob. {tt}137|Kontrakcja{/tt}): stojć {mmp3}S6475.mp3{/mmp3} = stać, twarda wymowa grup kie/gie: mlekiem {mmp3}S6476.mp3{/mmp3}, takim kijkiem {mmp3}S6477.mp3{/mmp3}, Kucborkem {mmp3}S6478.mp3{/mmp3} = mlekiem, takim kijkiem, Kucborkiem.

Inne cechy wymowy o szerokim, nieraz prawie ogólnogwarowym, zasięgu to m.in.: {tt}145|labializacja{/tt} nagłosowego o- i rzadko u-, np. łojciec {mmp3}S6479.mp3{/mmp3}, łokolicy {mmp3}S6480.mp3{/mmp3}, łobsadzał {mmp3}S6481.mp3{/mmp3}, łodstawiałem {mmp3}S6482.mp3{/mmp3}, łosiedlały {mmp3}S6483.mp3{/mmp3}, łosełki {mmp3}S6484.mp3{/mmp3}, łolej {mmp3}S6485.mp3{/mmp3}, łupiekła {mmp3}S6486.mp3{/mmp3} = ojciec, okolicy, obsadzał, odstawaiałem, osiedlali, osełki, olej, upiekła, {tt}190|prejotacja{/tt} samogłoski i- w {tt}157|nagłosie{/tt} i {tt}288|śródgłosie{/tt}, która przed spółgłoską nosową ulega {tt}214|rozszerzeniu artykulacyjnemu{/tt} i do e, np. jenwalidu {mmp3}S6487.mp3{/mmp3}, dla jendyków {mmp3}S6489.mp3{/mmp3}, jiś {mmp3}S6488.mp3{/mmp3}, swoich {mmp3}S6490.mp3{/mmp3} = inwalidą, dla indyków, iść,

swoich; towarzyszą temu {tt}114|formy hiperpoprawne{/tt}, w których na skutek unikania spółgłosek protetycznych dochodzi do pomijania właściwych ł, j, np. opate {mmp3}S6491.mp3{/mmp3}, eszce {mmp3}S6492.mp3{/mmp3} = łopate, jeszcze; pomijanie ł w pozycji między samogłoskami lub w grupie spółgłoskowej, np. koo {mmp3}S6493.mp3{/mmp3}, do mócenia {mmp3}S6419.mp3{/mmp3} = koło, się młóciło; {tt}33|brak przegłosu{/tt}: bieru {mmp3}S6494.mp3{/mmp3} = biora; {tt}202|przejście wygłosowego -ił /-ył > -uł{/tt}, np. buł {mmp3}S6495.mp3{/mmp3} = był; {tt}200|przejście wygłosowego -ej > ij/yj lub -i/-y{/tt}, np. później {mmp3}S6496.mp3{/mmp3} pszenyj {mmp3}S6402.mp3{/mmp3}, najwiencyj {mmp3}S6426.mp3{/mmp3}, wiency {mmp3}S6427.mp3{/mmp3} = później, pszennej, najwięcej, więcej; {tt}213|rozpodobnienie{/tt} grupy kt, np. nicht {mmp3}S6497.mp3{/mmp3} = nikt.

We fleksji, czyli odmianie wyrazów, za charakterystyczne należy uznać następujące zjawiska: upowszechnienie końcówki -ów w dopełniaczu lmn. rzeczowników niezależnie od rodzaju gramatycznego, np. lypów {mmp3}S6498.mp3{/mmp3}, drzewów {mmp3}S6499.mp3{/mmp3}, pszczołów {mmp3}S6500.mp3{/mmp3} = lip, drzew, pszczół; końcówka -em w miejscowniku. lp. przymiotników i zaimków przymiotnych: pruskiem {mmp3}S6501.mp3{/mmp3}, austriackiem {mmp3}S6502.mp3{/mmp3}, w niemieckim {mmp3}S6503.mp3{/mmp3}, w takim kraju {mmp3}S6504.mp3{/mmp3} = pruskim, austriackim, niemieckim, w takim kraju; końcówka -ygo/-igo z kontynuante e długiego {tt}65|dopełniacza liczby pojedynczej przymiotników i zaimków przymiotnych{/tt} oraz liczebników porządkowych (w zaimkach przeniesiona z odmiany przymiotników), np. zielonygo {mmp3}S6446.mp3{/mmp3}, łód trzydziestygo trzecigo albo piontygo roku {mmp3}S6505.mp3{/mmp3}, tygo owocu {mmp3}S6506.mp3{/mmp3} = od trzydziestego trzeciego albo piątego roku, tego owocu; {tt}89|formy 1. os. lmn. czasu przeszłego{/tt} z archaiczną końcówką -m, np. miałim {mmp3}S6508.mp3{/mmp3}, jeździłim {mmp3}S6509.mp3{/mmp3} posiedzielim sobie {mmp3}S6510.mp3{/mmp3}, pośmielim się i się rozeszlim {mmp3}S6511.mp3{/mmp3}, zamawiałim {mmp3}S6512.mp3{/mmp3} = kupowaliśmy, mieliśmy, jeździliśmy, posiedzieliśmy sobie, pośmieliśmy się i się rozeszliśmy, zamawialiśmy; {tt}88|formy 1. os. lmn. czasu teraźniejszego i przyszłego prostego{/tt} z tą końcówką, np. będziem {mmp3}S6513.mp3{/mmp3}, mozym = będziemy, możemy; {tt}92|Formy 2. os. lmn. czasu teraźniejszego{/tt} z końcówką -ta pochodzącą z dawnej {tt}147|liczby podwójnej{/tt}, np. musita {mmp3}S6514.mp3{/mmp3}, zobaczyta {mmp3}S6515.mp3{/mmp3}, boita się {mmp3}S6516.mp3{/mmp3}, mata {mmp3}S6517.mp3{/mmp3} = musicie, zobaczycie, boicie się, macie; upowszechnienie się w {tt}170|odmianie liczebnika dwa{/tt} jako jedynej formy dwa, która łączy się z rzeczownikami wszystkich rodzajów, np. dwa żony {mmp3}S6518.mp3{/mmp3} = dwie żony. Z zakresu składni można wymienić zakłócenia związku zgody związane z nieukształtowaniem się kategorii męskoosobowości takiej jak w polszczyźnie ogólnej, por. połączenia typu:

- rzeczownik męskoosobowy, przydawka niemęskoosobowa, np. takie dobre Niemcy {mmp3}S6519.mp3{/mmp3} = tacy dobrzy Niemcy;
- rzeczownik niemęskoosobowy (żeński), czasownik w formie męskoosobowej, np. zabawy tu na tym byli {mmp3}S6520.mp3{/mmp3} = zabawy ty na tym były;
- zaimek przymiotny i imiesłów przymiotny w formie niemęskoosobowej, czasownik w postaci męskoosobowej, np. wszystkie na jednakowo byliśmy łubrane {mmp3}S6521.mp3{/mmp3} (o kobietach) = wszystkie na jednakowo byłyśmy ubrane;

oraz mieszanie przyimków bez i przez, np. bez wioske chodzili {mmp3}S6522.mp3{/mmp3} = przez wioskę chodzili.

Wspomnieć też należy o formach męskorzeczowych typu Polaki {mmp3}S6523.mp3{/mmp3}, łojcy moje {mmp3}S6524.mp3{/mmp3} = Polacy, moi ojcowie funkcjonujących jako formy neutralne (bez nacechowania ujemnego).

Ze słowotwórstwa należy wskazać:

- zgrubienia typu: michy {mmp3}S6525.mp3{/mmp3}, babsko {mmp3}S6526.mp3{/mmp3} oceniane jako charakterystyczne dla Wielkopolski;
- formy z przyrostkiem -ak, np. dzieciaka {mmp3}S6527.mp3{/mmp3}, świniaka;
- ciekawą {tt}85|formację słowotwórczą{/tt} utworzoną od liczebnika zbiorowego: pięciórka {mmp3}S6528.mp3{/mmp3} = piątka, pięcioro.

Typowe gwarowe słownictwo poświadczane w nagranych tekstach (ale nie wyłącznie dla ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej) to m.in.: bania ‘dynia’; bujawisko ‘trzęsawisko’; futrować ‘karmić’; gapy ‘wrony’; {mmp3}S6532.mp3{/mmp3}, graberki ‘grabki’; guły ‘indyczki’; {mmp3}S6531.mp3{/mmp3}, kirzanka ‘masielnica’; kośnik ‘kosiarz’; kurzejki ‘grzyby kurki’; nagusy ‘duże kluski robione z tartych ziemniaków’; okulgnać (ciasto) ‘obsypać (mąka), otoczyć’; pospółka ‘zupa z ziemniaków i zacierek gotowanych razem’; rzeszoto ‘sito do ziarna’; rżesa ‘roślina wodna’; skrzydlak ‘miotłka ze skrzydła gęsiego’; spionki ‘druty’; statki ‘naczynia’; szyrcher

{mmp3}S6533.mp3{/mmp3}, więzień ‘więzienie’;: we więźniu (siedział)
{mmp3}S6529.mp3{/mmp3}, wrzodzony ‘wrzody’;, wyględniejszy ‘lepiej
wyglądający’;, wypachać ‘tłuc wyschnięty len, by uzyskać olej’;, żaga ‘piła
ręczna’;.